



Robák Ferenc

A diplomáciai protokoll helye a tudományágak között

Bevezetés – Fülöp professzornak ajánlva

Általános tapasztalat, hogy az iskolások jól ismerik a felettük végző korosztályokat, viszont nem nagyon figyelnek a náluk fiatalabbakra. Én is így voltam vele, amikor az MKKE hallgatójaként a felettünk járókat figyeltem. Közülük sokan híres pénzügyi szakemberek, vezető közgazdasági kutatók, politikusok, újságírók lettek. Különös figyelmet fordítottam a nemzetközi szakágazat csoportjára, főként az egy évvel felettünk járókra, szinte mindenkit név szerint fel tudtam sorolni. Közülük sokan a gyakorlatot választották, és sokszoros nagykövetek, kiváló diplomaták, külkereskedők lettek. Volt, aki megmaradt az elméletnél, a tudománynál, mint Fülöp Mihály professzor, s eddigi életpályája bizonyította, hogy jól választott. Annál is inkább megérttem választását, mivel egyik kedvenc tárgyam az egyetemen a magyar diplomáciatörténet volt, amelyet olyan kiválóság tanított, mint Juhász Gyula. Csoportunk fétistanárként szerette, bűn volt egy-egy szemináriumát elmulasztani. Revelációként hatott, s később diplomataként mindig foglalkoztatott, milyen korlátok között kellett a magyar diplomáciának mozognia, s igen fájdalmas és tanulságos volt felismerni a kihagyott lehetőségeket. Bizonyára ezek a hatások ösztönözték Fülöp professzort is, hogy még pontosabb képet tudjon alkotni erről a 20. századi korszakról, s e kíváncsiság eredményeiből profitálhat az a fiatal nemzedék, amely már őt tekinti fétistanárnak.

A diplomaták általában a külpolitika tartalmára koncentrálnak, és sokszor leki-csinylően kezelik annak formarendszerét, vagyis a diplomáciai protokollt. Magam is így voltam vele, mikor évtizedeken keresztül a kétoldalú államközi kapcsolatok javításán munkálkodtam, egészen addig, míg megbízatást nem kaptam a külügyi és állami protokollfőnöki funkció ellátására. A gyakorlatban már a formarendszert

jól ismertem, de a részleteket azoktól a kollégáimtól tanultam el, akik már hosszú idő óta ezen a területen dolgoztak, ott tanultam meg tisztelni mély tudásukat. Igazán viszont csak most kezdem átlátni, mit és miért csináltunk, mióta nyugdíjas nagykövetként egyetemi keretekben fejleszthettem elméleti tudásomat ezen a területen is. Itt zárult be a kör, itt csatlakozhattam késői követőként a Fülöp professzort is tagjai között tudó diplomáciai tanszékhez. Ő maga is tanúsíthatja, hogy például az általa tanulmányozott békeszerződések esetén milyen nagy hatása van a tartalomra az alkalmazott diplomáciai protokoll formáinak. A protokollról való gondolkodás eredményét összegzem az alábbi esszében, vagyis a tartalom és a forma viszonyát járom körbe a diplomáciai protokoll elméletének a tudomány ágazatai közötti elhelyezésével.

A diplomáciai protokoll fogalma

Illemtan vagy diplomácia?

Először is azt kell tisztáznunk, mit értünk protokoll alatt. A szó eredete már a sorrendiségre, a rendszerezésre utal (lapok egymásutánisága, regiszter, lajstrom). A természettudományok is ebben az értelemben használják, vagyis ott a protokoll valamilyen kísérletnek a pontos eljárásrendje, rangsora.

A társadalmak kialakulása során a protokoll az uralkodói udvarokban való sorrendiséget, vagyis mai elnevezéssel az állami protokollt („Jó” Fülöp udvarában az etikettet) jelentette, de az államközi kapcsolatok kialakulásával ez rögtön nemzetközi dimenziót is kapott. Ez a nemzetközi protokoll azt szabályozta, hogy a szuverén államok vezetői milyen körülmények között találkoznak, illetve hogy más állam képviselőit hogyan kell az uralkodói udvari rendbe beilleszteni. Ha a szélesebb értelemben vett diplomáciáról (államok közötti kapcsolatok alakításáról) beszélünk, akkor egyértelmű, hogy a diplomáciai protokoll az államok közötti kapcsolatok alakításának eljárásrendje, formarendszere. Amiért ennek a protokollnak a vizsgálata mindenképpen indokolt, az az a tény, hogy ez a formarendszer állandó kölcsönhatásban van a tartalommal, vagyis a külpolitikával, miközben maga is állandóan változik. A diplomáciai protokoll tanulmányozása azért is fontos, mert mintául szolgál az államközi kapcsolatokon túli kapcsolattartás számára, így a nemzetközi üzleti, parlamenti, önkormányzati, egyesületi szférák közötti együttműködéshez is.

A hétköznapi társadalmi érintkezésben ma már a mindenkire kiterjedő jó magaviseletet, a mások iránti tiszteletet, a kulturált megjelenést, vagyis az illemtant nevezik

protokollnak. Ez az illettan a történelem során még erősen kötődött az adott társadalmi réteghez, számtalan szépirodalmi mű mutatja be a különböző szokások ütközéséből fakadó tanulságos helyzeteket. A különböző történelmi korszakokban az uralkodót és környezetét tapasztalt tanácsadók felkészítették a formai teendőkre, de az általános illettanár tevékenysége főként a polgárosodás korszakához köthető. Ekkor az új társadalmi ranghoz jutó, feltörekvő rétegek is alkalmazkodni próbáltak a felsőbb körök szokásaihoz, miközben a családi hagyományok ezen a téren nem szolgáltak elég alapul. Az illettannál a tét kisebb, mint a nemzetközi protokollnál: a társadalmi protokoll megszegése – mivel a törvényeken túli területeket szabályozza – általában nem jár súlyos következményekkel, államközi szinten viszont – a történelem tanulságai alapján – akár háborúhoz is vezethet.

Mivel a magyar közbeszédben a protokollnak ma már az illettanként történő kezelése a nyilvánvaló, az ezzel foglalkozók előszeretettel tévednek át a nemzetközi kapcsolatok társterületére. Illettanárok alakítanak protokollszövetségeket, -tan-székeket, s profiljukban meg-megjelenik a diplomáciai aspektus is. Ennek minden valószínűség szerint az az oka, hogy a diplomáciai protokoll az államok vezetőihez és azok képviselőihez (a történelem során elsősorban uralkodókhoz, arisztokratákhoz) kötődik. Ez az előkelő kör „felemeli” az általános társadalmi illettant is, miközben az elit protokollismeretének mindennapi haszna a társadalom többsége számára nehezen mérhető. Ezt a jelenséget jól példázza az angol királyi család szokásainak a magyar médiában történő bő ismertetése, fizetős kulturális előadásokban történő taglalása.

A diplomáciai protokoll kutatásához, értelmezéséhez feltétlenül szükség van nemzetközi politikai ismeretekre is, így elvárható, hogy az ezzel foglalkozók ilyen felkészültséggel, tapasztalattal is rendelkezzenek. Nem véletlen, hogy az államok döntő többségében tapasztalt diplomata, többszörös nagykövet az állami és külügyi protokollfőnök. (A legtöbb államban a diplomáciához értő külügyminisztériumi protokollfőnököt bízzák meg az államfői, kormányfői nemzetközi utazások, fogadások intézésével is, ahogy Magyarországon is évtizedeken keresztül ez volt a szokás.) Franciaország a modern diplomáciai protokoll őshazája, a mai alapokat elsősorban a francia uralkodói udvarokban tették le. (Ennek is köszönhető, hogy a diplomácia nyelve, szakszókészlete a mai napig a francia, miközben persze a globalizáció hatására a nemzetközi általános kapcsolattartás nyelve egyre inkább az angol.) A franciáknál a mai napig „perszonálunióban” a külügyi protokollfőnök az állami protokoll vezetője is, irodája van a Quai d’Orsay-n és az Elysée-ben is.

A diplomáciai protokoll a köznapi illettan alapján nehezen, illetve gyakran tévesen értelmezhető. Vegyük azt a példát, amikor különböző állami vezetők látogatást

tesznek a vatikáni állam és a katolikus egyház fejénél, a pápánál! Az egyházi protokoll előírásai szerint a nőknek – a katolikus királynékat kivéve – fejüket elfedve, fekete ruhában illik megjelenni a szentatya színe előtt, s ezt a szokást a keresztény hagyományokkal rendelkező világi államok vezetőinek többsége is elfogadja, mert közvéleményük ezt el is várja. Amikor Emmanuel Macron francia elnök látogatást tett a Vatikánban, felesége valóban fekete ruhát hordott (amely egyébként a francia divatipar ikonjaként jelent meg), de fejét nem takarta el. Az illettanárok botrányt kiáltottak, miközben a diplomáciával foglalkozók jól tudták, ez annak a megjelenítése, hogy a forradalom óta Franciaországban az egyházak szerepe megváltozott: megbecsült, de az egyéb társadalmi szerveződések közül ki nem emelt szereplővé váltak. Az elnök így felesége megjelenésével a francia állam világi jellegét tudta hangsúlyozni. A vatikáni protokoll sem tiltakozott, hiszen a Vatikánnak kettős identitása van, az egyházi központi szerepen túl a világ szuverén államai közösségének is elismert tagja (ráadásul a vatikáni protokoll is egyre inkább modernizálódik). Természetesen az sem számított illetlenségnek, hogy a francia köztársasági elnök tegezte Ferenc pápát, hiszen a jezsuitáknál tanult, míg a pápa maga is jezsuita.

A forma és a tartalom kölcsönhatása az államközi kapcsolatokban

A diplomáciai protokollban ritkák a véletlenek, az államfői látogatásokat ugyanis mindig alapos protokollegyeztetés előzi meg a vendéglátónál, amelynek során a helyszín berendezésén, a biztonsági körülményeken, a szükséges egészségügyi készültségen, a kulturális eltérések kezelésén, a sajtómegnyilvánulások módozatain kívül kitérnek az étkezésekre is. A francia és a szaúdi protokollások így tudták például elkerülni, hogy protokolláris körülmények lerontsák az arab uralkodó párizsi látogatásának eredményeit. A francia protokoll előírásai szerint ugyanis a vacsorához kötelezően jár a pezsgő, hiszen a Champagne védendő és promotálandó világmárka. A szaúdiak viszont nem voltak hajlandók olyan asztalhoz ülni, ahol alkoholos italt fogyasztanak. A kialakult kompromisszum az lett, hogy díszvacsera helyett kora esti hivatalos étkezéssel zárták a napot, amely protokolláris körülményeiben nem sokban tért el a szokásos díszvacsorától.

Fülöp Mihály professzor a részletekre is ügyelő műveiben a tartalmi vonásokon kívül természetesen a formai, protokolláris körülményeket is pontosan leírja: az államok mikor milyen írásbeli formában (levél, jegyzék stb.) vagy a közvetlen szóbeli megbeszélés milyen szintjén (állandó képviselők, különleges diplomáciai küldöttek, különböző rangú tisztviselők és politikusok) alakították kapcsolataikat.

A tartalmat közvetlenül befolyásoló formai tényező például, amelyre Fülöp Mihály külön felhívja a figyelmet, hogy a magyar békeszerződést közvetlenül befolyásoló 1946-os párizsi konferencia csak tanácsadó fórum volt, nem úgy, mint az I. világháborút lezáró versailles-i békekonferencia.

A II. világháború utáni békerendszer történelmi változásokat hozott a szuverén államok egyenjogúságának deklarálásával, ami természetesen a protokollban is megmutatkozott. Ma már az ENSZ Alapokmányán nyugvó 1961-es, a diplomáciai (és az 1963-as, konzuli) kapcsolatokról szóló egyezmény a szuverének állandó képviselőinek egyenlő kezelését is garantálja (természetesen rangosztályon belül). A különböző történelmi korszakok birodalmi korábban nyíltan törekedtek arra, hogy az erősortrendet figyelembe vegyék a fogadó uralkodók, vagyis a nagy birodalmak követeit kiemelten kezeljék. Erről a jelenségről például érdekes elemeket lehet olvasni Bóka Éva történésznek az oszmán uralkodói udvar szokásaival foglalkozó írásaiban. Itt azt is megtudhatjuk, hogyan próbálta a francia király követe (utasítások alapján) magát a többi képviselő elé soroltatni vagy ugyanazokat az öltözködési privilégiumokat élvezni, mint a karlócai béketárgyalásokban részt vevő követei. Tanulságos példát olvashatunk itt arról is, hogy a fogadás helyszínének berendezése milyen üzeneteket hordoz. Amikor XIV. Lajos nem volt hajlandó formálissá tenni a török portával való együttműködését, az új francia követet a török nagyvezír úgy fogadta, hogy a képviselőnek csak alacsonyabb ülőhelyet biztosított. A történészek ezt nevezik „pamlagvitának”.

A jelenlegi török elnökhöz is kötődik hasonló botrány, a *Sofa-gate*. 2021 áprilisában a török elnök úgy fogadta az Európai Unió két intézményének vezetőjét, hogy csak az EiT elnökének biztosított a sajátjával megegyező fotelt, a Bizottság elnök asszonyának nem, miközben az ilyen találkozók rendszeresen három egyforma széken foglaltak helyet (korábbi török helyszínen is!). Ursula von der Leyen az eljárást a nőkkel szembeni diszkriminációként fogta fel, a sajtó az EiT elnökének felelősségét is felvetette (miért egyezett bele ebbe a helyzetbe), míg a török fél arra hivatkozott, hogy megtörtént a protokollgyeztetés az európai fél által kijelölt ankarai EU-diplomatákkal. A protokollügy rányomta bélyegét a találkozó eredményességére, az együttműködés újraindításának hangsúlyozása helyett még az Európai Parlamentben is folyamatos vitát provokált, végeredményben tehát a forma megsértése a tartalmat rontotta.

2020 júniusában Donald Trump, az USA elnöke is úgy fogadta Aleksandar Vučić szerb elnököt, hogy a vendégnek kis széket biztosított az ő hatalmas íróasztala és karosszéke előtt, s ez a megalázó helyzet nemzetközi feltűnést keltett (valószínűleg a szerb elnöknek ez is megérte a koszovói szerb közösség helyzetének

javítása, az európai uniós tagság gyorsítása érdekében). Hasonló eljárásban volt része Andrzej Duda lengyel elnöknek 2018-ban, amikor a lengyel–USA stratégiai megállapodást Trump íróasztalára könyökölve írta alá. A kritikus lengyel fogadtatás (és az amerikai lengyelek befolyása) miatt 2019-ben már minden protokolláris előírást betartva szervezte meg az amerikai fél a hasonló megállapodás aláírását (egyforma asztal, zászlók stb.).

A tárgyalásokon történő megjelenés, öltözködés jelentőségére hívja fel a figyelmet napjainkban a hadban álló Ukrajna, amikor képviselői katonai ruhában vesznek részt a megbeszéléseken. Több száz évvel ezelőtt is volt üzenetjellege a dresszkódnak. Bánlaky József történész mutatja be, hogy amikor II. Rákóczi Ferenc a nagyszombati tárgyalások vezetését Bercsényi Miklós kuruc főgenerálisra bízta, a pénzügyi támogatás elmaradásához a hadi helyzeten kívül az is hozzájárult, hogy a holland követ, Hamel Bruyninx szóvá tette Bercsényi öltözetét: „Ha a szabadságért harcoltok, ne értéktelen rézpénzzel fizessétek a katonáitokat, hanem vágjátok le a sok arany és ezüstgombot, láncot a mentéitekről, veressétek pénzzé, és azzal fizessétek őket. Máris jobb kedvvel fognak harcolni.”

A tárgyalásoknál a szimbolikus helyszín is számít. Az I. világháború lezárásaként például a Németország katonai vereségét jelző fegyverszünetet 1918. november 11-én Foch marsall irodaként használt vasúti kocsijában, a compiegne-i erdő egy tisztásán írták alá. A később kiállított vagon a németek 1940-es győzelmük után ismét erre az erdei helyszínre szállították vissza, hogy a franciák itt ismerjék be vereségüket a fegyverszünet aláírásával.

Mai politikusok is sokszor nem az úgynevezett „úri divat” követésével tűnnek ki, hanem egyéni és pártpolitikai üzenetek megjelenítésével. Boris Johnson brit kormányfő kócos haja, Justin Trudeau kanadai miniszterelnök vicces zoknijai egyéni ismertetőjelek, amelyek segítik az adott politikust brandje építésében. A politikusok általában nem az illemtanárokra hallgatnak, hanem megbízóik – vagyis a választópolgárok – igényeinek és érdeklődésének igyekeznek megfelelni. A nyakkendő elhagyását vallási (Irán), politikai (görög Syriza párt) megfontolásokon túl ma már az energiaválság elleni küzdelem is motiválja (a spanyol miniszterelnök javaslata a nyakkendő mellőzésére). Procedurális üzenete volt a nyakkendő-nélküliségnek az EU Tanácsának informális ülésein (Gymnich-formula), amikor a Soros elnöknél rendezett ülések informális jellegét német újításra a nyakkendő mellőzésével is demonstrálták.

A rangsorolás a protokoll alapja, az államon belüli helyzetet az előjogok vagy modern demokráciákban a népakarat által kreált funkciók fontossága határozza meg. Az államközi kapcsolatokban viszont 1945 óta a teljes formai egyenlőséget

kell alkalmazni, így ott a semleges alapú rangsorolás különböző formái alakultak ki (ábécé, sorhúzás). Az államok közös szerveződései, a nemzetközi szervezetek általában meghatározzák, melyik semleges elvet alkalmazzák összejöveleiken. A protokoll alkalmazóinak ezeket a variációkat kell ismerniük ahhoz, hogy mindig a tartalomhoz leginkább illő megoldást alkalmazzák. A NATO 2002-es prágai csúcstalálkozóján például a szokásos angol nyelv szerinti ültetés helyett a szervezet másik munkanyelvét, a franciát alkalmazták: minden bizonnyal azért, hogy az Egyesült Királyság (UK) és az Amerikai Egyesült Államok (USA) vezetőit az U betű helyett az R és az E betűhöz ültessék (Royaume-Uni, États-Unis d'Amérique), így elkerülve, hogy a meghívott, kétes reputációjú ukrán elnök, Leonid Kucsma mellett töltsék a találkozózt az angolszász képviselők.

A történelem során a nagy békeszerződések tartalmazták az államok között követendő formai elvárásokat is, amelyek az ENSZ-egyezményekkel váltak végleg univerzálisakká. Mivel a protokoll a nemzetközi jogi alapokon kívül szokásjogokat, szokásokat is magában foglal, állandó mozgásban, változásban van. Még sok helyen élnek a nemzeti sajátosságokat tükröző kulturális sajátosságok, de ezen a téren is érezhető a globalizáció: egyre egységesebbé válik világszerte a megjelenés és a viselkedéskultúra is. Az olyan világvilágjárvány, mint a Covid-19 is, sajátos, globalizált szokásokat honosít meg a távolságtartó üdvözlés, ültetés területén is (lásd Putyin hosszú asztalait, a „családi fotók” köztávolságtartó formáit).

A diplomáciai protokoll speciális kezelését az is indokolja, hogy különös sajátossággal rendelkezik: üzeneteit sok esetben csak akkor lehet értelmezni, ha (fordított vegytintaként) fényt, nyilvánosságot kapnak. A nagyköveteket gyakran kéretik be például folyó ügyek megbeszélése céljából a külügyminisztériumokba, de igazi, elégedetlenséget kifejező „bekéretés”, „berendelés” csak akkor lesz belőle, ha a bekérető ezt a tény nyilvánosságra hozza. A nagykövetelek konzultációra is gyakran hazautaznak, de ez csak akkor válik a kapcsolatok romlásának megjelenítőjévé, ha a hazahívó ezt közli a nyilvánossággal, régen sajtóközlemények, ma már egyre inkább a közösségi média segítségével. Az emlékeztető *non paper* formája is akkor kap jelentőséget, ha valaki nyilvánosságra hozza ezt a hivatalosnak nem tekinthető okmányt, addig az apparátusok létező információnak tekintik.

A diplomáciai protokoll és a különböző tudományágak

Ha a Magyar Tudományos Akadémia osztályait vesszük alapnak, akkor a diplomáciai protokoll leginkább a *történettudományhoz* köthető, hiszen alapvető

területe az állami szuverenitást gyakorlók és meghatalmazottjaik egymás közötti kapcsolatainak szabályrendszere, és ez az emberiség történelme során alakult ki (lásd fentebb citált példák), mai formáját a történelem nélkül lehetetlen átlátni. Ez vonatkozik a különböző szimbólumok fejlődésére, jelentőségére, használatára is, mint a címertan, a zászlózás, egyéb jelképek (korona, kokárda, kitűzők) kialakulása. Az államközi kapcsolatokban adományozott különböző érdemrendeket is főként a történelmi aranygyapjas lovagrend mintájára hozták létre.

A *jogtudományhoz* is közel áll, hiszen a nemzetközi jog az államközi kapcsolattartás, a diplomáciai protokoll kemény normarendszerét tartalmazza. (Bár ezt a keménységet lágyítja, hogy a szankciók késése, hiánya, elégtelensége, esetlegessége sok esetben a jog megsértésére ösztönöz egyes államokat.)

A *filozófiát* sem lehet kizárni a diplomáciai protokoll meghatározó elemei közül, hiszen a világon elterjedt világnézetek, női/férfi szerepek, vallási, etikai előírások figyelembevétele elkerülhetetlen a nemzetközi kapcsolattartás során.

A *szociológiát* sem lehet elhanyagolni a diplomáciai protokoll tanulmányozásánál, hiszen az államok közötti kapcsolatokban is jelentkeznek azok a vonások, amelyek jellemzőek azokra a társadalmi csoportokra, amelyek a hatalmat gyakorolják. Az igen konzervatív brit uralkodói etiketre is hatással vannak a társadalmi demokratizálási folyamatok, a korábban lenézett, az elitből kizárt megjelenési és viselkedési normák egyre inkább elfogadottá válnak. A *beat-* és *futballsztárokat* lovaggá avatják, befogadják az elitbe, az öltözködés egyszerűsödik a királyi udvarban is, Vilmos herceg összeölelkezik az Eb-győztes női futballválogatott játékosaival stb. Mindez az államközi kapcsolatokban is jelentkezik: Michelle Obama következmények nélkül vállon fogva sétálhatott a királynővel, miközben korábban alapelv volt a királyi családdal történő kezdeményező fizikai érintkezés tilalma.

Mindehhez kapcsolódóan a legújabb korban nem hanyagolhatjuk el a *politikatudomány*, a *regionális tudományok* és a *nemzetközi tanulmányok* jelentőségét sem, amelyek révén még inkább interdiszciplináris területté válik vizsgált témakörünk.

A diplomáciai protokoll még az *orvostudomány (pszichológia)* vívmányait is használja, hiszen a nemzetközi szereplők profilozása a felkészítő protokollanyagok szerves része: milyen magatartás, kézfogás várható az egocentrikus amerikai elnöktől, mennyire érzékenyen reagál a partner bizonyos jelenségekre (Merkel főbiája ellenére Putyin beengedi a találkozóra kutyáját). A felsorolás mutatja, hogy a protokoll jó alkalmazásához szükség van az MTA tudományos osztályai által reprezentált szinte minden tudományágra (*nyelv- és irodalomtudomány* a kommunikáció, a tolmácsolás kialakításánál, társalgási témák felvetésénél stb.).

A diplomáciai protokoll és az egyetemi oktatás

Jelenleg olyan felsőfokú intézményekben van hangsúlyos protokolloktatás, ahol leginkább a mindennapok illemtanára, vendéglátására koncentrálnak, a nemzetközi kapcsolatokkal intenzíven foglalkozó egyetemeken a diplomáciai protokoll csak marginális, kiegészítő szerepet kap.

A diplomáciai protokoll sajátosságainak fentiekben történő bemutatása alapján elvárható lenne, hogy ez a tudományág hasonló szerepet kapjon az egyetemi struktúrákban, mint a nemzetközi kapcsolatokkal foglalkozó más diszciplínák, vagyis mint a biztonságpolitika, a geopolitika, a külgazdaság. Amennyiben az oktatási intézményben van diplomáciai, nemzetközi kapcsolatokkal foglalkozó tanszék, ott lenne a megfelelő helye, s a tanmeneteket is a protokoll igazi tudományos jelentőségének megfelelően lenne célszerű kialakítani, elkerülve a köznapi értelmezést, amely csak az öltözködésre, a viselkedésre koncentrálna.

Felhasznált irodalom

- BÁBA Iván – SÁRINGER János (2018): *Diplomáciai lexikon – A nemzetközi kapcsolatok kézikönyve*. Budapest: Éghajlat.
- BÁNLAJKY József (1941): *A magyar nemzet hadtörténelme. II. Rákóczi Ferenc nemzeti fölkelése (1701–1714)*. Budapest: Grill. Online: <https://mek.oszk.hu/09400/09477/>
- BÓKA Éva (1982): Charles de Ferriol márki portai követsége. *Történelmi Szemle*, 26(3), 519–536.
- FÜLÖP Mihály (2018): Az európai békerendezés kezdetei és a magyar béke (1941–1947). In FÜLÖP Mihály (szerk.): *Az elfelejtett béke – Tanulmánykötet a párizsi magyar békeszerződés életbelépésének 70. évfordulójára*. Budapest: Dialóg Campus, 21–54.
- McCAFFREE, Mary Jane – Pauline INNIS (2002): *Protocol. 25th Anniversary Edition. The Complete Handbook of Diplomatic, Official and Social Usage*. Washington, DC: Devon.
- SERRES, Jean (2016): *Manuel pratique de protocole – Edition 2016*. Paris: Ad Hoc.
- WOOD, John Randy – Jean C. SERRES (1970): *Diplomatic Ceremonial and Protocol. Procedures and Practices*. New York: Columbia University Press.

